

MACIEJ WYŻGOŁ

PERSPEKTYWY BADAŃ NAD ZMIANAMI OSADNICZYMI W REGIONIE DONGOLI PO UPADKU KRÓLESTWA MAKURII

Streszczenie

Artykuł skupia się na perspektywach badawczych tak zwanego okresu Fundż w regionie Dongoli, zarysowuje także sytuację polityczno-społeczną po upadku Królestwa Makurii oraz przedstawia interpretację zachodzących wówczas procesów na podstawie źródeł pisanych. Artykuł ten przedstawia także sytuację etniczną w dolinie środkowego Nilu rekonstruowaną na podstawie źródeł pisanych mówiących o napływie ludności arabskiej na tereny zajmowane przez Królestwo Makurii. W dalszej części przedstawiony jest stan badań archeologicznych związanych ze wspomnianym okresem oraz rozważane są możliwe do zastosowania w badaniach nad nim podejścia i metody badawcze. Pośród omawianych podejść dyskutowane jest zastosowanie archeologii historycznej, archeologii islamu oraz etnoarcheologii w badaniach nad okresem Fundż w regionie Dongoli. Ostatnia część przedstawia możliwości studiów regionalnych w badaniach nad osadnictwem i polityczną integracją w dolinie środkowego Nilu. Celem artykułu jest ocena słuszności zastosowania dyskutowanych perspektyw badawczych w odniesieniu do realiów występujących w omawianym regionie oraz dostępności i charakteru źródeł.

Słowa kluczowe:

Nubia, okres Fundż, archeologia historyczna, osadnictwo, etnoarcheologia

Wprowadzenie

Region Dongoli był niezwykle istotnym obszarem w dolinie środkowego Nilu w czasie istnienia Królestwa Makurii, to tutaj znajdowała się stolica królestwa – Dongola/Tungul. Obszar ten, począwszy od XIV wieku, doświadczał istotnych

zmian, od przeniesienia się dworu królewskiego w region II katarakty¹ do powstania nowego królestwa, obejmującego najbliższe przyległości miasta, oraz jego nominalnego podporządkowania Sułtanowi Fundż ze stolicą w Sennarze². Z owymi przemianami wiąże się również powstanie nowych osad oraz opuszczenie części osiedli makuryckich³. Zmianom uległ także kształt osadnictwa w samej Starej Dongoli. Przekazy historyczne sugerują związek tych zmian przede wszystkim z napływem zislamizowanych plemion arabskich, które wchodząc w interakcje z pozostałą ludnością makurycką i częściowo przyjmując osiadły tryb życia, miały doprowadzić do powstania nowej rzeczywistości kulturowej w regionie Dongoli. Źródła historyczne zawodzą jednak w kwestii przedstawiania dynamiki tych zmian oraz charakteru interakcji pomiędzy napływającą ludnością a mieszkańcami terytorium upadającego Królestwa Makurii. Pomocne w wyjaśnieniu tego zagadnienia mogą być badania archeologiczne. Kolejnym zagadnieniem wymagającym wyjaśnienia, a związanym z osadnictwem w Starej Dongoli, jest geneza zmian osadniczych, związanych bądź to z wpływem koczowniczych kultur nieposiadających tradycji budowlanych, bądź z wpływem islamu na organizację społeczną w mieście.

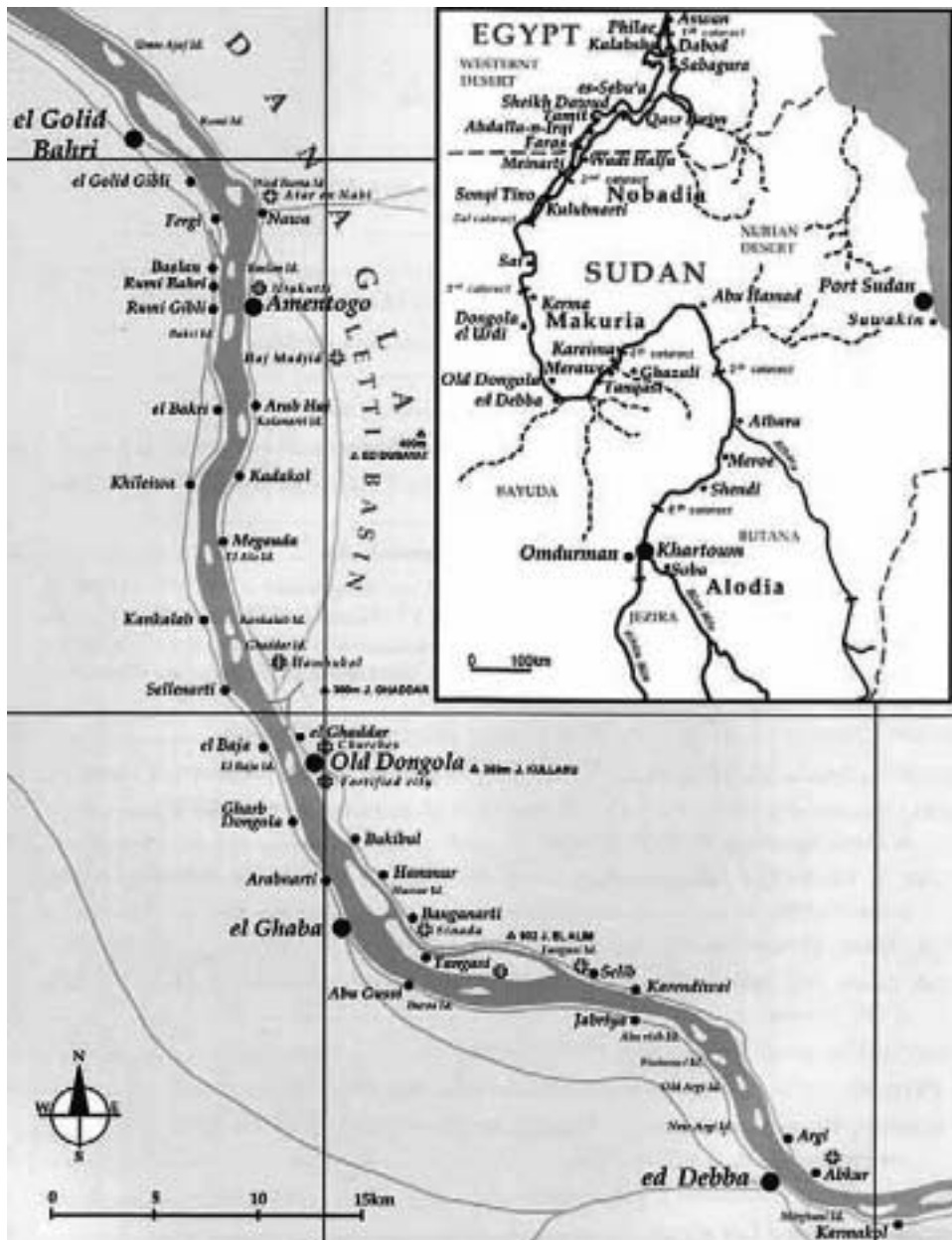
Artykuł ten przedstawia wybrane perspektywy badawcze oraz możliwe podejścia badawcze do badań archeologicznych okresu Fundż⁴, następującego po okresie makuryckim w regionie Dongoli, a nazywanego tak w literaturze od Sułtanatu Fundż, dominującego politycznie w dolinie środkowego Nilu od XVI do XIX wieku. Przegląd różnorodnych podejść metodologicznych badaczy zajmujących się archeologią czasów nowożytnych w Afryce objętej wpływem islamu umożliwia ocenę tych podejść w kontekście archeologii Sudanu. Odniesienie miejscowych uwarunkowań oraz dostępnych źródeł do wspomnianych założeń metodologicznych umożliwia wybór właściwego podejścia. W badaniach nad okresem Fundż postulowane jest również korzystanie z metod innych nauk, takich jak etnologia i geografia. Interdyscyplinarne podejście do badań nad okresem Fundż umożliwia najlepszą charakterystykę wspomnianego okresu.

¹ B. Żurawski, *Kings and Pilgrims. St Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteenth century*, Warszawa 2014, s. 83., G. Vantini, *Oriental Sources Concerning Nubia*, Heidelberg-Warszawa 1975, s. 699.

² O. G. S. Crawford, *The Fung Kingdom of Sennar*, Gloucester 1951, s. 168-275.

³ O zmianach w sieci osadniczej po upadku Makurii świadczą wyniki badań powierzchniowych prowadzonych w Regionie Dongoli. *Vide*, B. Żurawski, *Dongola Reach. The Southern Dongola Reach Survey, 2001*, Warszawa 2002., D. Welsby, *Life on the desert, seven thousand years of settlement in the Northern Dongola Reach, Sudan*, Oksford 2001.

⁴ W. Godlewski, *The Fortifications of Dongola and Houses to the North of the Citadel*, [w:] *Dongola 2012-2014. Fieldwork, Conservation and Site Management*, red. D. Dzierzbicka, W. Godlewski, Warszawa 2015, s. 183-213.

Ilustracja 1. Mapa Regionu Dongoli. Źródło: S. Jakobielski, P. Scholz, *Dongola-Studien. 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches*, Warszawa 2001, s. 8

Badania archeologiczne nad okresem Fundż

Badania nad archeologią okresu Fundż w regionie Dongoli nie są tak zaawansowane jak badania nad okresami wcześniejszymi, w tym przede wszystkim nad okresem makuryckim. Zabytki i stanowiska archeologiczne pochodzące z tego okresu przez długi czas były lekceważone. Nie obejmowały ich pierwsze badania powierzchniowe, a stanowiska z tego okresu nie zostały uwzględnione w programie ratowniczym związanym z budową tamy Nasera. Dopiero programy badań powierzchniowych takich jak Southern Dongola Reach Survey⁵ i Northern Dongola Reach Survey⁶ oraz West Bank Reconnaissance Survey⁷ odnotowały znaczną ilość stanowisk datowanych na okres po upadku Królestwa Makurii w tak zwanym regionie Dongoli. Specyfika powierzchniowego rozpoznania stanowisk powoduje, że odnotowywane są jedynie ich rozmieszczenie oraz zasięg.

Ze względu na swój charakter zupełnie inne możliwości dają wykopaliska archeologiczne. Stanowiskiem o dużym znaczeniu w okresie Fundż⁸ jest sama Stara Dongola nieprzerwanie zamieszkała od V wieku⁹ do wieku XX. Rozległa osada z okresu Fundż rozciągała się zarówno na obszarze otoczonym murem istniejącym od początku funkcjonowania miasta na tak zwanej cytadeli, jak i przed murami, przede wszystkim od ich północnej strony. Na obu obszarach można zidentyfikować zwartą, miejską w charakterze zabudowę złożoną z domów mieszkalnych, zgrupowaną w kwartałach oddzielonych ulicami. Zabudowa jest nieregularna, składająca się z domów charakteryzujących się organicznym wzrostem, oznaczającym miarowe dobudowywanie kolejnych pomieszczeń oraz domostw do już istniejących¹⁰. Domostwa te zapewne opuszczone były w XVII lub XVIII wieku¹¹. Ponadto istotne dla badań nad zmianami kulturowymi w Starej Dongoli po upadku Makurii są badania przeprowadzone na obszarze dwóch monumentalnych kościołów przed jej murami – Kościoła Krzyżowego¹² oraz katedry dongolańskiej, które po opuszczeniu również zostały przeznaczone na zabudowę mieszkalną¹³. Analiza zmiany form architektonicznych i rozplanowania przestrzennego wcześniej wspomnianych domostw nubijskich może pomóc zidentyfikować charakter i dynamikę zmian w osadnictwie zachodzących na stanowisku w okresie po upadku Makurii.

⁵ B. Żurawski, *Dongola Reach...*

⁶ D. Welsby, *op. cit.*

⁷ S. T. Smith, *The University of California Dongola Reach Expedition. West Bank Reconnaissance Survey, 1997-1998*, "Kush" t. XVIII, 2003, s. 157-172.

⁸ S. El-Bushra, *Towns in the Sudan in the Eighteen and Early Nineteenth Centuries*, "Sudan Notes and Records" t. 52, 1971, s. 63-70.

⁹ W. Godlewski, *Dongola – Ancient Tungul. Archaeological Guide*, Warszawa 2013, s. 7-13.

¹⁰ W. Godlewski, *The Fortifications...*, s. 211.

¹¹ *ibidem*, s. 223.

¹² W. Godlewski, *Dongola...*, s. 135-141.

¹³ P. Gartkiewicz, *The Cathedral in Old Dongola and Its Antecedents*, Warszawa 1990.

Ilustracja 2. Mapa Sudanu z zaznaczonymi na zielono obszarami badań powierzchniowych w Regionie Dongoli (od północy Southern Dongola Reach Survey i Northern Dongola Reach Survey oraz West Bank Reconnaissance Survey). Według: Map of Sudan and Egypt south of the First Nile Cataract, <http://www.sudarchrs.org.uk/resources/map-of-sudan> (dostęp: 16.10.2017)

Ilustracja 3. Zdjęcie latawcowe domów z okresu Fundż przylegających od północy do murów Cytadeli w Starej Dongoli. Źródło: W. Godlewski, *The Fortifications*, s. 183

Niestety, pozostałe stanowiska archeologiczne związane z osadnictwem z okresu Fundż, takie jak znajdujący się po zachodniej stronie Nilu Handak¹⁴, nie dostarczyły dotychczas wystarczającej ilości materiału do analizy.

Sytuacja etniczna w regionie Dongoli w okresie Fundż

Zmiany ludnościowe zachodzące w regionie Starej Dongoli nie mogą być z pewnością tłumaczone na podstawie źródeł pisanych jako zastąpienie zamieszkującej go w okresie makuryckim chrześcijańskiej ludności nubijskiej następującą po niej zarabizowaną ludnością wyznającą islam. Od XIV wieku ulegająca dezintegracji Makuria zamieszkiwana przez Nubijczyków doświadczała napływu ludności arabskiej z północy i północnego-wschodu, która dołączyła do plemion koczowniczych przybyłych wraz z wojskami mameluckimi w wieku XIII. Napływ ten jednak nie był wystarczająco intensywny, żeby w znaczący sposób zmienić sytuację etniczną w dolinie środkowego Nilu¹⁵. Również bezpośredni wpływ plemion arabskich zamieszkujących dolinę Nilu na politykę Makurii nie istniał aż do

¹⁴ I. S. Elzein, *Islamic Archaeology in the Sudan*, Cambridge 2004, s. 44, 113.

¹⁵ Y. F. Hasan, *The Arabs and the Sudan. From the Seventh to the Early Sixteenth Century*, Edynburg 1967, s. 135-154.

XIV wieku, w którym władcą Makurii został Kanz ad-Dawla z ludu Banu Kanz. Objęcie przez niego tronu w Dongoli stało się możliwe dzięki spokrewnieniu z dynastią panującą oraz matrylinearnemu sposobowi dziedziczenia występującemu w Makurii¹⁶. Zapewne sytuacja pośród pozostałych mieszkańców Makurii oraz przedstawicieli Banu Kanz kształtowała się podobnie jak w panującej dynastii. Proces mieszania się kultury makuryckiej z arabsko-bedżańską zachodził wraz z napływem tej ostatniej na teren Makurii oraz żenieniem się mężczyzn Banu Kanz z kobietami makuryckimi. Podobny proces został zaobserwowany w Dolnej Nubii pośród żołnierzy garnizonów otomańskich w Qasr Ibrim oraz Sai, którzy w XVIII wieku na skutek wżeniania się w lokalną populację do pewnego stopnia ulegli nubizacji¹⁷. Pochodzące z późniejszego okresu źródła arabskie również mówią o gwałtownym napływie plemion arabskich, zakończonym jeszcze przed powstaniem Sułtanatu Fundż, który to napływ początkowo doprowadził raczej do przyswojenia przez Arabów lokalnych wzorców kulturowych w większym stopniu niż do arabizacji lokalnej ludności. Z drugiej jednak strony dominacja języka arabskiego oraz włączenie ludności miejscowej do arabskiego systemu plemiennego świadczą również o silnym oddziaływaniu nowo przybyłej ludności¹⁸. Proces mieszania się obu grup ludności do końca XVIII wieku był na tyle zaawansowany, że James Bruce w czasie swojej podróży nie odnotował kulturowych i fizycznych różnic między ludnością osiadłą a Arabami, w znaczeniu koczowniców, poza rodzajem zamieszkiwanych domostw¹⁹. W regionie Dongoli Arabowie Džaałiin po przemieszaniu się z Nubijczykami stworzyli nubijsko-arabską ludność posługującą się językiem arabskim i wyznającą islam²⁰. Wyjątek pośród arabskojęzycznej ludności regionu Dongoli stanowi lud Danagla posługujący się językiem nubijskim aż po wiek XX²¹.

Ze źródeł pisanych wyłania się zatem obraz zmian ludnościowych na terenie środkowego Nilu, związanych z napływem koczowniczej ludności, zintensyfikowanym z powodu osłabienia, a w końcu upadku Królestwa Makurii. Owa koczownicza ludność zmieszała się z lokalną ludnością, przyjmując w większości osiadły tryb życia²². Bogdan Żurawski sugeruje, że opuszczenie Dongoli przez dwór królewski i część mieszkańców mogło wiązać się z migracją ludu Tundżur do Dar Fur. Ludność ta miałaby się etnicznie różnić od oryginalnie czarnej ludności zamieszkującej

¹⁶ B. Żurawski, *Kings and ...*, s. 81.

¹⁷ J. Alexander, *The Turks on the Middle Nile*, "Archéologie du Nil Moyen", t. 7, 1995, s. 22.

¹⁸ Y. F. Hasan, *op. cit.*, s. 174-175.

¹⁹ J. Bruce, *Travels to Discover the Sources of the Nile. Vol. VI*, Edynburg 1805, s. 369-370.

²⁰ Y. F. Hasan, *op. cit.*, s. 152.

²¹ M. Kurcz, *Za trzecią kataraktą. Życie codzienne wsi północnosudańskiej*, Wrocław-Kraków 2007, s. 60-61.

²² Y. F. Hasan, *op. cit.*, s. 150-152.

Dar Fur²³. Wiazałoby się to z przemieszczaniem się znacznej masy ludności przez region Dongoli²⁴. Ruchy ludności mogły być dodatkowo spowodowane zmianami klimatycznymi i wynikającym z nich wysychaniem obszaru pustyni²⁵. Tezie o możliwości przyjęcia osiadłego trybu życia przez koczowników sprzyja fakt, że, jak wykazały badania etnograficzne, granice pomiędzy społecznością osiadłą a koczowniczą w dzisiejszym Sudanie nie są na stałe zdefiniowanymi granicami ekonomicznymi ani etnicznymi, a często stanowią jedynie efekt indywidulanego wyboru. Należy również odrzucić tezę o niemożności pełnej integracji koczowników z osiadłą społecznością²⁶. Sugeruje to, że również w okresie Fundż mogło dochodzić do swobodnej zmiany trybu życia zarówno przez koczowników, jak i ludność osiadłą.

Archeologia historyczna i archeologia islamu w Nubii

Obfitość źródeł arabskich²⁷ oraz orientalnych²⁸, jak również relacji europejskich podróżników²⁹ oraz źródeł etnograficznych, sięgających XIX wieku, będących jednocześnie źródłami historycznymi dotyczącymi czasów najnowszych, pozwala na swojego rodzaju dialog między archeologią i historią w kwestii przemian społecznych w dolinie środkowego Nilu po upadku Królestwa Makurii, tradycyjny dla archeologii historycznej. Weryfikacja źródeł historycznych wraz z formułowanymi na ich podstawie hipotezami poprzez wykopaliska archeologiczne oraz badania powierzchniowe jest naturalnym kierunkiem badań nad zmianami osadniczymi w regionie Dongoli od XV wieku. Powierzchniowe badania osadnictwa mogą również okazać się pomocne przy weryfikacji sieci osadniczej, która może być częściowo rekonstruowana na podstawie relacji podróżników, często w detalach oddających rozmieszczenie osad oraz ich wielkość. Spośród tych relacji szczególną wartość dla regionu Dongoli mają zapiski Evliji Çelebiego, który najprawdopodobniej osobiście odwiedził między innymi Starą Dongolę, podając szacunkowo jej populację oraz opisując wygląd miasta, w tym jego najważniejszych budowli³⁰. Zależność ta funkcjonuje oczywiście również w drugą stronę, dane historyczne mogą uzupełniać niedostatek danych archeologicznych, spowodowanych niekompletnym stanem zachowania stanowisk archeologicznych.

²³ J. O. Udal, *The Nile in Darkness: Conquest and Exploration 1504-1862*, Norwich 1998, s. 168.

²⁴ B. Żurawski, *Kings...*, s. 83.

²⁵ *ibidem*, s. 84.

²⁶ R. J. Bradley, *Nomads in the Archaeological Record. Case Studies in the Northern Province of the Sudan*, Berlin 1992, s. 160.

²⁷ Y. F. Hasan, *op. cit.*

²⁸ G. Vantini, *op. cit.*

²⁹ B. Żurawski, *Dongola, the City...*

³⁰ E. Çelebi, *Ins Land der geheimnisvollen Func: des türkischen Weltenbummlers, Evliyâ Çelebi, Reise durch Oberägypten und den Sudan nebst der osmanischen Provinz Habes in den Jahren 1672/73*, tłum. E. Prokosch. Graz 1994.

Ilustracja 4. Jeden z grobów fugara w Starej Dongoli. Zdjęcie wykonane przez autora

Możliwym podejściem do archeologii obszarów objętych wpływami islamu jest archeologia islamu skupiająca się na śledzeniu procesów islamizacji rozumianej jako przyjęcie przez lokalną społeczność islamu oraz wynikających z tego zmian kulturowych, społecznych oraz gospodarczych³¹. Teoretycznie podobne podejście możliwe jest dla Nubii po upadku Królestw Makurii. Szybki zanik chrześcijaństwa w samej Dongoli poświadczony jest w źródłach historycznych. Jan Syryjczyk w XV wieku twierdził, że Nubijczycy nie są „ani chrześcijanami, ani Maurami, ani żydami”³². Z kolei etiopski mnich Takla Alfa, który zmarł w 1596 roku, twierdził, że w Dongoli nie ma już żadnych chrześcijan³³. Przed podporządkowaniem doliny środkowego Nilu Sułtanatowi Fundż obszar ten był objęty aktywną działalnością muzułmańskich nauczycieli – *fugara*³⁴. Pomimo jej udokumentowania oraz zaniku chrześcijaństwa skala wpływu islamu na społeczność nubijską jest trudna do oszacowania. Prowadzone badania archeologiczne w Starej Dongoli nie dostarczyły

³¹ T. Insoll, *The Archaeology of the Islam in Sub-Saharan Africa*, Cambridge 2003, s. 1-4.

³² Y. F. Hasan, *op. cit.*, s. 75.

³³ D. Ceccarelli-Morolli, *Un interessante brano di un manoscritto etiopico del XVI sec. concernente la Nubia*, “Cahiers de Recherches de l’Institut de Papyrologie et d’Égyptologie de Lille” t. 19 (3), 1998, s. 67-72.

³⁴ B. Żurawski, *Kings...*, s. 85.

Ilustracja 5. Meczet w Starej Dongoli, przekształcony z Sali Tronowej. Źródło: F. Cail-
liaud, *Voyage à Méroé, au fleuve Blanc, au-delà de Fâzoql dans le midi du royaume de*
Sennâr, à Syouah et dans cinq autres oasis; fait dans les années 1819, 1820, 1821 et 1822,
Paryż 1826, pl. 1

żadnych materiałów związanych bezpośrednio z islamem, z wyjątkiem meczetu ustanowionego w miejscu sali tronowej, oraz grobowców wspomnianych wcześniej *fugara*³⁵. Badania archeologiczne powinny zatem przyczynić się do określenia wpływu islamu na kulturę doliny środkowego Nilu zamiast zakładać *a priori* islamską charakterystykę okresu po upadku Królestwa Makurii oraz tłumaczyć zachodzące zmiany wpływem religii³⁶. Badanie realnego wpływu nauczania islamu na mieszkańców Nubii, który to wpływ przejawia się przede wszystkim w rozplanowaniu osad oraz organizacji domostw, wydaje się właściwsze od wyłącznego dokumentowania pozostałości związanych z islamem. Podejście archeologii islamu dla badań nad Nubią okresu Fundż niesie ze sobą również zagrożenie zbyt wyraźnego oddzielenia okresu z dominującym chrześcijaństwem od czasów z prze-

³⁵ W. Godlewski, *Dongola...*, s. 135-137.

³⁶ D. Edwards, D. *The Potential for Historical Archaeology in the Sudan*, "Azania" t. 39, 2004, s. 13-33.

wagą islamu. Periodyzacja dziejów Nubii ze względu na religię oraz badania nad wcześniejszymi okresami z perspektywy chrześcijaństwa zostały już wcześniej odrzucone jako prowadzące do błędów we wnioskowaniu³⁷. Ostry podział na okres chrześcijański i muzułmański nie odzwierciedla rzeczywistości panującej w dolinie środkowego Nilu. Badania etnograficzne w Nubii wykazują szereg tradycji niezwiązanych z islamem, często niepochochodzących również z chrześcijaństwa. Z kolei w niektórych regionach, widoczny między innymi w rozplanowaniu domostwa, wpływ islamu na miejscową kulturę sięga dopiero drugiej połowy XX wieku³⁸. Występowanie zjawisk związanych z osadnictwem, takich jak pojawienie się wewnętrznego dziedzińca oraz otaczających go mniejszych pomieszczeń, a także zwrócenie domostwa do wewnątrz może wynikać z innych niż wpływ islamu czynników, na przykład z napływu ludności koczowniczej. Traktowanie archeologii Nubii post-makuryckiej jako archeologii islamu jest zatem ryzykowne.

Etnoarcheologia w dolinie środkowego Nilu

Kierowanie się archeologią historyczną niesie ze sobą z kolei pewne zagrożenie związane ze stosowaniem zachodnio-centrycznej lub arabsko-centrycznej perspektywy, wynikającej z charakteru źródeł historycznych dotyczących Nubii, pochodzących w znacznej mierze od autorów arabskich i europejskich³⁹. Może ona również prowadzić do błędnego stosowania europejskiej nomenklatury dla opisu afrykańskiej rzeczywistości⁴⁰. Odpowiedzią na ten problem może być stosowanie badań etnoarcheologicznych, inspirowanych do mniej zachodnio-centrycznej interpretacji danych archeologicznych⁴¹. Etnoarcheologia może dodatkowo korygować ukierunkowaną zachodnio archeologię, osadzając ją jednocześnie w niezachodnim kontekście⁴².

Badania etnoarcheologiczne powinny być przede wszystkim źródłem zgeneralizowanych analogii dla danych pochodzących z badań archeologicznych⁴³. W przypadku badań nad osadnictwem w Nubii okresu od XV wieku wydaje się dopuszczalne stosowanie bezpośrednich analogii pochodzących z konkretnego kontekstu kulturowego. Możliwe jest to przy założeniu, że kultury są konser-

³⁷ A. Obluski, *The Rise of Nobadia. Social Change in Northern Nubia in Late Antiquity*, Warszawa 2014, s. 7.

³⁸ J. Boddy, *Wombs and Alien Spirits. Women, Men, and the Zar Cult in Norther Sudan*, Madison 1989, s. 29.

³⁹ D. Edwards, *op. cit.*, s. 13-14.

⁴⁰ A. Obluski, *op. cit.*, s. 5.

⁴¹ A. González-Ruibal, *Ethnoarchaeology or simply archaeology?*, "World Archaeology" t. 48, 2016, s. 687-692.

⁴² R. A. Gould, M. B. Schiffer, *Modern Material Culture: The Archaeology of Us*, Nowy Jork 1981.

⁴³ A. González-Ruibal, *op. cit.*, 688.

watywne⁴⁴, a źródłowa dla analogii etnograficznych kultura współczesnej Nubii jest historycznym spadkobiercą analizowanej kultury Nubii okresu Fundż. Obserwowana kontynuacja niektórych tradycji, w tym wypiekania płaskiego chleba z sorgo – *kisry* oraz stosowania języka nubijskiego⁴⁵, uprawdopodobnia analogie etnograficzne odnoszące się do kultury materialnej. Pomimo faktu, że nie można wykluczyć zmian we wzorcach użytkowania, porównanie form domostw i ich wyposażenia, a także zabytków oraz śladów ich użytkowania we współczesnych społecznościach nubijskich z danymi pochodzącymi z badań archeologicznych powinno przynieść satysfakcjonujące wyniki.

Zastosowanie etnoarcheologii jest pomocne przede wszystkim w badaniach archeologii domostwa. Zmiany w organizacji przestrzeni oraz we wzorcach jej użytkowania mogą świadczyć o charakterze przemian osadniczych zachodzących w okresie post-makuryckim. Wzorce użytkowania oraz organizacja przestrzeni powinny być interpretowane w odniesieniu do modeli etnoarcheologicznych. Modele te powinny być tworzone na podstawie obserwacji współczesnych społeczności zamieszkujących Nubię, ze szczególnym uwzględnieniem sposobu użytkowania przestrzeni, podziałów występujących w domach, oraz schematów porzucania przedmiotów, w tym depozycji odpadów, a także stosunku ludzi do przedmiotów. Stworzone na bazie tych obserwacji modele etnoarcheologiczne zawierać powinny schematy odwzorowania użytkowania przestrzeni w materiale archeologicznym, gdzie materiał archeologiczny rozumiany jest jako wszelkie materialne pozostałości ludzkiej aktywności. Odniesienie danych archeologicznych do modeli etnoarcheologicznych pozwala na pełniejszą analizę rozplanowania przestrzeni w domach oraz wzorców jej użytkowania. Zastosowanie takich modeli jest jednak możliwe jedynie przy założeniu, że pewne schematy użytkowania nie zmieniły się w Nubii znacząco przez ostatnie 500 lat. Podobne warunki klimatycznie oraz niezmienna w tym okresie topografia doliny Nilu, a także domniemane historyczne następstwo kultur występujących w na tym obszarze uzasadnia w pewnym zakresie takie założenie. Czynnikiem, który nakazuje stosowanie modeli etnoarcheologicznych z pewną ostrożnością jest gwałtowne zachodząca w XX wieku westernizacja oraz wpływ ortodoksyjnego islamu na kulturę Nubii⁴⁶, przyczyniające się do gwałtownych zmian kulturowych oraz będących przejawem ujednolicania światowej kultury.

Przy tworzeniu modeli etnoarcheologicznych dla Nubii okresu Fundż wskazane są badania archeologiczne we współczesnych osadach nubijskich, skupiające się przede wszystkim na materialnych pozostałości ludzkich działań⁴⁷. Archeolo-

⁴⁴ C. Kramer, N. David, *Ethnoarchaeology in Action*, Cambridge 2001, s. 47-48.

⁴⁵ M. Kurcz, *op. cit.*, s. 60-61.

⁴⁶ J. Boddy, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁷ J. M. Skibo, M. B. Schiffer, *People and Things: A Behavioral Approach to Material Culture*, Nowy Jork 2008.

gia skupiająca się na badaniach kultury materialnej żyjących społeczności może doskonale uzupełniać badania etnograficzne, tradycyjnie skupiające się przede wszystkim na relacjach między ludźmi, o informacje na temat ich relacji z przedmiotami. Przykładem takich badań archeologicznych prowadzonych pośród współczesnych społeczności są badania przeprowadzone przez Rebeccę Bradley⁴⁸ pośród ludności koczowniczej północnego Kordofanu. Ich podstawą było stworzenie modelu wykorzystywania surowców oraz porzuceń przedmiotów dla społeczności osiadłej oraz koczowniczej zamieszkujących ten region. Różnice pomiędzy oboma modelami wykorzystywane były następnie do identyfikacji stanowisk związanych z bytnością koczowników w Królestwie Kusz. Zastosowanie podobnej metodyki przy badaniach ludności osiadłej regionu Dongoli pozwoliłoby na lepszą analizę wzorców użytkowania przestrzeni w osadach nubijskich okresu Fundż, z możliwością weryfikacji postulowanego wpływu koczowników na zmiany osadnicze w regionie oraz w samej Starej Dongoli.

Badania regionalne nad osadnictwem nubijskim

Badania nad zmianami osadniczymi w regionie Dongoli powinny również uwzględnić studia regionalne mające w Nubii długą tradycję⁴⁹, skupiające się na rozmieszczeniu i wielkości osad. Badania te niezbędne są do oceny integracji politycznej i zmian w organizacji politycznej. Są one przede wszystkim istotne dla rekonstrukcji przemian w skali regionalnej, w przeciwieństwie do badań nad domostwami, prowadzonych z wykorzystaniem badań etnoarcheologicznych, skupiających się na pojedynczych stanowiskach.

Do określania integracji politycznej posłużyć mogą przede wszystkim źródła pisane, głównie relacje podróżników, w szczególności dla okresu od XVII wieku. Informacje o centrach politycznych na obszarze doliny środkowego Nilu są stosunkowo obfite⁵⁰. Podróżnicy tacy jak Evlija Çelebi⁵¹, Charles Jacques Poncet⁵², Theodor Krump⁵³, czy Ludwig Burckhardt⁵⁴ pozostawili szczegółowe opisy odwieczanych przez nich miejscowości oraz organizacji politycznej przemierzanego

⁴⁸ R. Bradley, *op. cit.*

⁴⁹ K. Grzymski, *Landscape Archaeology of Nubia and Central Sudan*, "African Archaeological Review" t. 21, nr 1, 2004, s. 7-30.

⁵⁰ I. S. Elzein, *op. cit.*, O. G. S. Crawford, *The Fung...*

⁵¹ E. Çelebi, *op. cit.*

⁵² Ch. J. Poncet, *A Voyage to Ethiopia, made in the years 1698, 1699 and 1700. Describing Particularly that Famous Empire; as also the Kingdoms of Dongola, Sennar, Part of Egypt etc., with the Natural History of those Parts. By Monsieur Poncet, M. D. Faithfully tr. From French original*, Londyn 1709.

⁵³ J. Spaulding, *The Sudanese Travels of Theodoro Krump*, kompilacja i tłumaczenie: J. Spaulding, Nowy Jork 1974.

⁵⁴ J. L. Burckhardt, *Travels in Nubia*, Londyn 1822.

przez nich obszaru. Również w tym przypadku badania archeologiczne polegające na rozpoznaniu rozmieszczenia oraz wielkości osad mogą posłużyć weryfikacji źródeł pisanych, wpisując się zatem w postulowaną dla tego regionu archeologię historyczną. Zagadnieniem wartym zbadania jest kwestia różnicy w sieci osadniczej pomiędzy Królestwem Makurii a królestwami powstałymi po jego upadku, w tym w Królestwie Dongoli. Wyjaśnienie tej kwestii jest możliwe dzięki programom badań powierzchniowych, m.in. Southern Dongola Reach Survey i Northern Dongola Reach Survey, obejmującym region Dongoli. Kwestiami możliwymi do wyjaśnienia za pomocą metod stosowanych w geografii jest również zależność mniejszych ośrodków od większych centrów oraz wewnętrzna integracja państwa, a także stopień wykorzystania istniejących już ośrodków makuryckich. Jedną ze wspomnianych metod jest zastosowanie reguły wielkości-kolejności (prawo Zipfa-Auerbacha⁵⁵). Służy ona do badania poziomu integracji politycznej państw poprzez analizę uporządkowania osad pod względem ich populacji oraz pozycji w hierarchii osad, ustalonej na podstawie ich wielkości. Regularny rozkład, w którym następna osada w hierarchii jest dwukrotnie mniejsza od poprzedniej, świadczy o dobrze zintegrowanym i zurbanizowanym państwie. Wszelkie odchylenia mają świadczyć o słabej integracji państwa, bądź to z powodu występowania jednego dominującego ośrodka, bądź większej ilości dominujących ośrodków konkurujących ze sobą⁵⁶. Dla okresu powstawania Królestwa Nobadii regułę tą z powodzeniem zastosował Artur Obłuski⁵⁷. Badania te umożliwiły określenie procesów formujących państwo oraz ocenę wpływu dziedzictwa meroickiego na rozwój osadnictwa w Nubii późnoantycznej⁵⁸. Dla okresu po upadku Makurii postulowane są podobne procesy jak te związane z upadkiem Meroe i powstaniem na jej miejscu Nobadii i Makurii. Dzięki programom badań powierzchniowych odnotowujących stanowiska związane z tak zwanym okresem Fundż podobna analiza systemu osadniczego wydaje się możliwa do przeprowadzania i zdecydowanie pożądana dla rozwiązania kwestii związanych z genezą i przebiegiem zmian osadniczych w regionie Dongoli.

⁵⁵ Prawo Zipfa-Auerbacha opiera się na założeniu, że dla zdefiniowanego dla danego regionu systemu osadniczego relacje pomiędzy wielkością osad mogą zostać zgeneralizowane i zdefiniowane matematycznie. *Vide*, W. K. Dziewoński, *Przegląd teorii sieci osadniczej*, [w:] *Elementy teorii planowania przestrzennego*, red. W. Secomski, Warszawa 1972, s. 164.

⁵⁶ E. B. Banning, *Spatial Perspective on Early Urban Development*, [w:] *Urbanism in Antiquity From Mesopotamia to Crete*, red. W. E. Aufrecht, N. A. Mirau i S. W. Gauley, Sheffield 1997, s. 17-34.

⁵⁷ A. Obłuski, *op. cit.*, s. 75-94.

⁵⁸ *ibidem*

Podsumowanie

Charakterystyka przemian społecznych w regionie Dongoli, poczynając od XV wieku aż po wiek XIX, możliwa jest jedynie dzięki multidyscyplinarnemu podejściu. Obecnie funkcjonująca interpretacja, oparta na przekazach historycznych, wymaga weryfikacji przez badania archeologiczne. Szansę na taką weryfikację dają badania archeologiczne prowadzone w Starej Dongoli. Wsparcie badań archeologicznych z zastosowaniem modeli etnoarcheologicznych, przede wszystkim do rekonstrukcji użytkowania przestrzeni oraz organizacji przestrzennej domostw, może być pomocne przy weryfikacji postulowanego założenia, że powodem zmian osadniczych w Dongoli było osiedlanie się ludów koczowniczych oraz przyjmowanie przez nich wzorców osadniczych od osiadłych Nubijczyków.

Wybór podejścia do archeologii Nubii okresu Fundż, pomiędzy archeologią historyczną a archeologią islamu, ma również duży wpływ na właściwą interpretację wyników badań. Przy obecnym stanie badań istotne wydaje się niepostrzeganie zmian zachodzących w społeczeństwie zamieszkującym Starą Dongolę wyłącznie przez pryzmat zmian religijnych, a mianowicie przez przyjęcie islamu wraz z powiazaną z nim organizacją społeczno-gospodarczą.

Oprócz zmian organizacji domostw, o charakterze przemian kulturowych świadczy także organizacja osadnictwa w regionie. Badania powierzchniowe odnotowujące osady z okresu Fundż oraz zasiedlenie występujące w tym okresie na stanowiskach użytkowanych w okresach go poprzedzających pozwalają przeprowadzić szereg analiz sieci osadniczej. Prowadzą one do określenia integracji politycznej nowopowstałych organizmów państwowych, jak również pomagają ustalić zakres funkcjonowania osad pochodzących z wcześniejszych okresów.

Zestawienie wszystkich wspomnianych badań oraz wybranie właściwej perspektywy badawczej pozwoli na możliwie najpełniejszą charakterystykę przemian zachodzących w regionie Dongoli po upadku Królestwa Makurii. Pozwoli także na weryfikację hipotez formowanych na podstawie źródeł historycznych mówiących o gwałtownym napływie ludów koczowniczych oraz zmieszaniu się ich z pozostałymi mieszkańcami regionu Dongoli, a także przyjęciu przez nich do pewnego stopnia osiadłego trybu życia.

Mgr Maciej Wyżół jest asystentem w Centrum Badań nad Nubią Średniowieczną IKŚiO PAN, jednocześnie jest doktorantem na Wydziale Historycznym UW oraz uczestnikiem Polskiej Misji Archeologicznej w Starej Dongoli. Zainteresowania badawcze to przede wszystkim archeologia okresu Fundż w Nubii, ze szczególnym uwzględnieniem studiów nad osadnictwem.

Bibliografia

1. Alexander J., *The Turks on the Middle Nile*, "Archéologie du Nil Moyen" t. 7, 1995, s. 15-35.
2. Banning E. B., *Spatial Perspective on Early Urban Development*, [w:] *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, red. W. E. Aufrecht, N. A. Mirau i S. W. Galey, Sheffield 1997, s. 17-34.
3. Boddy J., *Wombs and Alien Spirits. Women, Men, and the Zar Cult in Norther Sudan*, Madison 1989.
4. Bradley R. J., *Nomads in the Archaeological Record. Case Studies in the Northern Province of the Sudan*, [=Meroitica 13], Berlin 1992.
5. Bruce J., *Travels to Discover the Sources of the Nile. Vol. VI*, Edynburg 1805.
6. Burckhardt J. L., *Travels in Nubia*, London 1822.
7. Cailliaud F., *Voyage à Méroé, au fleuve Blanc, au-delà de Fâzoql dans le midi du royaume de Sennâr; à Syouah et dans cinq autres oasis; fait dans les années 1819, 1820, 1821 et 1822*, Paris 1826.
8. Ceccarelli-Morolli D., *Un interessante brano di un manoscritto etiopico del XVI sec. concernente la Nubia*, "Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille" t. 19 (3), 1998, s. 67-72.
9. Crawford O.G.S., *The Fung Kingdom of Sennar*, Gloucester 1951.
10. Çelebi E., *Ins Land der geheimnisvollen Func: des türkischen Weltenbummlers, Evliyâ Çelebi, Reise durch Oberägypten und den Sudan nebst der osmanischen Provinz Habes in den Jahren 1672/73*, tłum. E. Prokosch, Graz 1994.
11. Dziewoński W. K., *Przegląd teorii sieci osadniczej*, [w:] *Elementy teorii planowania przestrzennego*, red. W. Secomski, Warszawa 1972, s. 163-181.
12. Edwards D., *The Potential for Historical Archaeology in the Sudan*, "Azania" t. 39, 2004, s. 13-33.
13. El-Bushra S., *Towns in the Sudan in the Eighteen and Early Nineteenth Centuries*, "Sudan Notes and Records", vol. 52, 1971, s. 63-70.
14. Elzein I.S., *Islamic Archaeology in the Sudan*, Cambridge 2004.
15. Gartkiewicz P., *The Cathedral in Old Dongola and Its Antecedents*, Warszawa 1990.
16. Godlewski W., *Dongola – Ancient Tungul. Archaeological Guide*, [=PCMA Archaeological Guides], Warszawa 2013.
17. Godlewski W., *The Fortifications of Dongola and Houses to the North of the Citadel*, [w:] *Dongola 2012-2014. Fieldwork, Conservation and Site Management*, red. D. Dzierzbicka, W. Godlewski, Warszawa 2015, s. 183-213.
18. González-Ruibal A., *Ethnoarchaeology or simply archaeology?*, "World Archaeology" t. 48, 2016, s. 687-692.
19. Gould, R. A., Schiffer M. B., *Modern Material Culture: The Archaeology of Us*, Nowy Jork 1981.
20. Grzymiski K., *Landscape Archaeology of Nubia and Central Sudan*, "African Archaeological Review" t. 21, nr 1, 2004, s. 7-30.
21. Hasan Y. F., *The Arabs and the Sudan. From the Seventh to the Early Sixteenth Century*, Edynburg 1967.
22. Insoll T., *The Archaeology of the Islam in Sub-Saharan Africa*, Cambridge 2003.

23. Jakobielski S., Scholz P., *Dongola-Studien. 35 Jahre polnischer Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches*, Warszawa 2001.
24. Kramer C., David N., *Ethnoarchaeology in Action*, Cambridge 2001.
25. Kurcz M., *Za trzecią kataraktą. Życie codzienne wsi północnosudańskiej*, Wrocław-Kraków 2007.
26. Obłuski A., *The Rise of Nobadia. Social Change in Northern Nubia in Late Antiquity*, Warszawa 2014.
27. Poncet Ch. J., *A Voyage to Ethiopia, made in the years 1698, 1699 and 1700. Describing Particularly that Famous Empire; as also the Kingdoms of Dongola, Sennar, Part of Egypt etc., with the Natural History of those Parts. By Monsieur Poncet, M. D. Faithfully tr. From French original*, Londyn 1709.
28. Skibo, J. M., Schiffer M. B., *People and Things: A Behavioral Approach to Material Culture*, Nowy Jork 2008.
29. Smith S. T., *The University of California Dongola Reach Expedition. West Bank Reconnaissance Survey, 1997-1998*, "Kush" t. XVIII, 2003, s. 157-172.
30. Spaulding J., *The Sudanese Travels of Theodoro Krump*, kompilacja i tłumaczenie: J. Spaulding, Nowy Jork 1974.
31. Udal J. O., *The Nile in Darkness: Conquest and Exploration 1504-1862*, Norwich 1998.
32. Vantini G., *Oriental Sources Concerning Nubia*, Heidelberg-Warszawa 1975.
33. Welsby D., *Life on the desert seven thousand years of settlement in the Northern Dongola Reach, Sudan*, Oksford 2001.
34. Żurawski B., *Dongola, the City of Makurians (Literary sources to 1956)*, [w:] *Dongola-Studien. 35 Jahre polnischscher Forschungen im Zentrum des makuritischen Reiches* red. S. Jakobielski, P. Sholz, Bibliotheca nubica et aetiopica t. 7, Warszawa 2001, s. 75-140.
35. Żurawski B. *Dongola Reach. The Southern Dongola Reach Survey, 2001*, Warszawa 2002.
36. Żurawski B., *Kings and Pilgrims. St Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteen century*, [=Nubia V, =Banganarti 2], Warszawa 2014.

